

הרחבת מעגל החוץ-פרלמנטריזם בישראל: עמדות הציבור כלפי מערכות חלופיות והשימוש בהן

פוליטיקה חלופית: רקע והגדרות

כמה מחקרים התמקדו בעת האחרונה בתופעה של הפעילות החוץ-פרלמנטרית של תושבי ישראל (הפגנות, מהומות, אסיפות מחאה, פלישות למשרדים וכו'). וולפספלד (1988) וליהמן-ווילציג (1990)¹ פרסמו, כל אחד בנפרד, ספר הדן בתופעה. בעשרים השנים האחרונות, פורסמו גם מאמרים שכתבו החוקרים הללו וחוקרים אחרים בנושא זה. על-פי המחקרים האלה, הפעילות החוץ-פרלמנטרית בישראל היא תופעה בולטת ונרחבת בהשוואה למצב במדינות אחרות, כאשר מחשבים את אחוז האזרחים המשתתפים בפעולות מחאה ציבוריות (ליהמן-ווילציג, 1992:64).

יחד עם זאת, המחקרים שנערכו עד עתה התמקדו בהיבטים מצומצמים של התופעה: פעולות מחאה (חוקיות ולא חוקיות), מהומות והתפרצויות אלימות זמניות (לדוגמה: המחתרת היהודית). זאת משום שבפעולות האלה יש לאזרחים מטרה פוליטית ברורה - ללחוץ על השלטונות או לכפות עליהם שינויי מדיניות וביצוע רפורמות כלשהן. בשל אימוץ זוית ראייה מצומצמת כזו, נזנח שדה נרחב של פעילות ציבורית, המניב פירות פוליטיים, אף שהפעילות הנערכת בו לא נועדה תמיד למטרות "פוליטיות", קרי: ללחץ על הממסד הרשמי.

במחקר הנוכחי, אנו מבחינים בין התנהגות פוליטית של הציבור, המיועדת מלכתחילה להשפיע על מקבלי ההחלטות, לבין ההתנהגות של הציבור (הן כפרטים והן כקבוצה) שיש לה השלכות פוליטיות משום שהיא גוררת את המערכת הפוליטית להגיב תגובה משמעותית. ההבחנה הזאת, כמובן, אינה מקורית, והיא מופיעה במחקר המסורתי של הזירה החוץ-פרלמנטרית. לדוגמה, נמצא כי המתפרעים במהומות רחוב רבות משתתפים אינם מבצעים פעילות פוליטית, ובכמה מהמקרים אף נמצא כי למתפרעים אלה אין כל כוונה להעביר מסר כלשהו לשלטונות - לפחות לא במודע. עובדה זו אינה מונעת אותנו, חוקרים של מדע המדינה, מלהתייחס לתופעות הללו כאל תופעות פוליטיות, משום שהעיקר הוא ההשלכות הפוליטיות של האירועים והתופעות ולא הכוונה

המודעת והגלויה של המעורבים בדבר. הטיעון הזה דומה לחשקתו של גבריאל אלמונד שטען כי "דפוסי ביטוי של אינטרסים (באמצעות פעילות של פרטים שאינם מאוגדים בקבוצה כלשהי) יכולים להיות פוליטיקליים, סמויים ומעורפלים" (Almond, 1992: 239). המחקר הנוכחי מתכוון להרחיב את היריעה בכיוון של פעילות ציבורית בעלת השלכות פוליטיות מובהקות, ואנו בחרנו לכנות תופעה זו "פוליטיקה חלופית".

מהי פוליטיקה חלופית? זו מתרחשת במערכות שירות חלופיות, שהוקמו ופותחו על ידי הציבור בישראל, בתחומים שבהם הממסד הפוליטי הרשמי אינו מעניק שירות הולם או שירות מספק באמצעות משרדי הממשלה השונים. המונח הלועזי שבחרנו לפוליטיקה חלופית - Alter-Politics - מתייחס לשלוש משמעויות שונות: הראשונה היא שאלת ה"אלתור": מדובר במערכות שירות שנוצרו בעקבות פעילויות מאולתרות וספונטניות של אזרחים ולאן דווקא בעקבות פעילות מאורגנות; המשמעות השנייה מתייחסת למערכות שירות חלופיות (alternative) למערכות הקיימות, והמשמעות האחרונה מתייחסת לשינוי ולתיקון (alter) - גם בזמן שהעוסקים בתופעה אינם מודעים תמיד למטרה זו.

נקדים ונאמר: ראשית, אין הכוונה לתופעה פוליטית מודעת אלא להתנהגות חברתית/כלכלית של ציבור האזרחים שיש לה השלכות פוליטיות מהותיות; שנית, זו אינה "מזימה" מתוכננת אלא תופעה, נרחבת בהיקפה, המתפתחת עקב דרישות מקומיות של כמה אזרחים, במקרים רבים לא מאורגנים, אשר אינם מסתפקים בשירות הניתן על ידי הממשל; שלישית, מידת חוקיות הפעולה אינה משמעותית לצורך הגדרת התופעה: כמה מהפעולות חוקיות לחלוטין, כמה אינן חוקיות בעליל ויש גם אלה הנמצאות בתחום "האפור" שבין החוקי לבין הלא-חוקי; לעתים הפעולה אינה חוקית אך זוכה לגיטימציה מוסרית או חברתית, ולעתים הפעולה היא חוקית אך אינה זוכה לגיטימציה מוסרית או חברתית. מכאן, לא תמיד ברור עד כמה חוקיות הפעולה חופפת את הנורמטיביות שלה או מנוגדת לה, ובכמה מהמקרים אף לא ברור מבחינה משפטית גרידא באיזו מידה, אם בכלל, הפעולה בלתי חוקית; במקרים מסוימים שבדקנו, כאשר ברור לחלוטין שמדובר בעבירה על החוק, השלטונות לא נקפו אצבע לאכיפת החוק ולעתים גם שיתפו פעולה. למשל, היו פוליטיקאים שהתראיינו בתחנות רדיו פירטיות. לכן, לא רצינו לכלול מימד סובייקטיבי בהערכתנו את המוסריות ואת החוקיות של המערכות החלופיות הללו, בעיקר משום שלא מצאנו הבדלים משמעותיים בתוצאות של הפעולות החוקיות ושאינן כאלה. מהסיבות שמינו לעיל, אין טעם, להערכתנו, להבחין באופן מלאכותי בין פוליטיקה חלופית חוקית לזאת שאינה חוקית, לפחות לא בשלב

הזה של המחקר, וזאת בלי להמעיט בחשיבות של ציות לחוק בכל מדינה מתוקנת. הנקודה האחרונה קשורה למידת האוניברסליות של הפוליטיקה החלופית. זו אינה תופעה ישראלית ייחודית, אף שאנו מעריכים כי בישראל תופעה זו שכיחה ונפוצה יותר בהשוואה למדינות אחרות, הטענה הזאת לא הוכחה במחקר הזה, מכיוון שהמחקר שלנו עדיין בראשיתו. לא ידוע לנו על מחקרים על המצב במדינות אחרות, כאלה שבדקו את השתתפות הציבור שם ואת עמדותיו כלפי הפוליטיקה החלופית. עם זאת, יש כמה דוגמאות מפורסמות המדגימות את האוניברסליות של התופעה: בתי מרוח לא חוקיים בארצות-הברית שמכרו משקאות אלכוהוליים בשנות ה-20 של המאה הזאת, בתקופה שבה אסר החוק מכירה של משקאות משכרים; הקמת בתי-ספר פרטיים המיועדים ללבנים בלבד באמריקה הדרומית בשנות ה-60; תופעת שיטור-עצמי (vigilantism) במהלך ההיסטוריה של ארצות-הברית;² הכלכלה השחורה במדינות המערב;³ חקלאות מזערית פרטית בפולין הקומוניסטית, וכד'.

עקיפת המערכת השלטונית:

מערכות של פוליטיקה חלופית בישראל ותגובות הממסד עליהן
אפשר למצוא מערכות של פוליטיקה חלופית ברבים מהשירותים הממשלתיים בישראל. מכיוון שהמערכות הללו ידועות לכל אזרח ישראלי (וכפי שנראה, כמעט כל האזרחים הבוגרים בישראל נוטלים בהן חלק, במישורין או בעקיפין), מצאנו לנכון לחקור את מימדי התופעה ואת עמדות הציבור והממשלה כלפיה. ההערכה המוקדמת שלנו, שהמערכות החלופיות הללו התפתחו בגלל אי-שביעות רצון הציבור ממדיניות הממשל ומשירותיו, התבררה כהערכה נכונה. התופעה הזאת איננה רק בגדר מחשבה של הציבור כיצד להרחיב את המשק הפרטי, אלא יוזמה מעשית של תושבי המדינה הבאה כתגובה על "מחדלי" השלטונות ומבטאת את הרצון לתקנם באופן עצמאי, ללא שיתוף פעולה עם הגורמים המוסמכים. על אף שהפעילות הזאת של הציבור לא נעשית מתוך מניעים פוליטיים מוצהרים, הרי שהחזירה לתחומי עיסוק, שנועדו במקורם לשלטונות, וקריאת תיגר עליהם בהצגת מערכת מתחרה, הגורמת לשינוי במדיניות של השלטונות, הופך את התופעה ל"פוליטית".

חתיישבות: לפני קום המדינה ואחר-כך, הרשויות הממסדיות הן שהחליטו היכן, מתי, ולעתים אף מי, יתיישב באזורים שנקבעו. לאחר כיבוש הגדה המערבית ועזה ב-1967, לא היו ממשלות המערך נלהבות ליישב ישראלים באזורים שהאוכלוסייה הערבית צפופה בהם ואין להם חשיבות איסטרטגית.

תגובת גוש אמונים וקבוצות לאומניות אחרות על עמדת הממשלה הייתה הקמת יישובים באזורים שמעבר לקו הירוק בלי לקבל את אישור הממשלה לכך. אוהלים, קרוונים ומבנים מודולריים הוצבו, לעתים בין לילה, כדי ליצור עובדות בשטח. התוצאה, כמעט תמיד, הייתה מתן אישור כפוי, רטרואקטיבי, של ממשלת ישראל ליישובים אלה וכן ליישובים אחרים בעתיד.

תושבי היישובים מעבר לקו הירוק הקימו מערכת נוספת של פוליטיקה חלופית: הגנה עצמית-עצמאית של המתנחלים, (Weisburd, 1989). המתיישבים טענו כי צה"ל אינו מגן עליהם כראוי מפני פעולות טרור ואינו עושה די לכא את האינתיפאדה, ולכן הם התארגנו כדי להגן על עצמם ועל משפחותיהם. באמצעי התקשורת דווח על כמה מקרים שבהם פעלו המתיישבים באופן עצמאי למען הגנתם, דווח גם על פעולות שיומו כנגד פעולות הערבים. בתחילת 1992 הכירו שלטונות צה"ל באופן רשמי במשמר אזרחי חמוש שהקימו תושבי יהודה ושומרון.⁴

תקשורת: על פי חוק רשות השידור, שהתקבל ב-1965, לממשלת ישראל יש מונופול על הטלוויזיה והרדיו.⁵ היצע דל של תכניות ברשת אחת גרם להקמתן של תחנות פירטיות של טלוויזיה כבבלים. הציבור בישראל תמך בהקמתן בעצם ההתחברות אליהן, על אף שהמעשה הוא בניגוד לחוק. בעיתונות דווח כי כ-250,000 בתי אב חוברו לתחנות הפירטיות (וזאת, מתוך מיליון בתי אב בישראל); עוד דוגמה למערכת תקשורתית אלטרנטיבית (אם כי בדוגמה זו יש ספק אם אכן הייתה כאן עבירה על החוק) היא תחנתו של אייבי נתן, "קול השלוש", שהחלה לשדר ב-1973 מחופי תל-אביב. בשנות ה-80 החלה לשדר תחנה פירטית נוספת - "ערוץ 7" - שזכתה לאחוזי האזנה לא מבוטלים בהשוואה לרשתות הממלכתיות.⁶

תמיכתו של הציבור בתחנות הלא חוקיות של הטלוויזיה כבבלים, תרמה, בין היתר, להקמתו של הערוץ השני של הטלוויזיה הממלכתית, שהיום מופעל על ידי שלוש חברות תקשורת פרטיות, וכן למיסודן של תחנות טלוויזיה כבבלים ברחבי המדינה. הוקמו גם תחנות רדיו מקומיות, אף הן ממסדיות, כדוגמת "הגל הבטוח" שמטרתו לכוון את התחבורה בכבישים.

בכל אלה ניתן להצביע על קשר מובהק בין מערכות הפוליטיקה החלופית, שקמו ביוזמת הציבור, לבין השינוי שחל במדיניות השלטונות. כפי שמעיד ח"כ מאיר שטרית, אחד מאנשי המפתח בנושא זה, בדיוני הכנסת:

החלטתי לפעול והגשתי הצעת חוק פרטית לטלוויזיה כבבלים בעיירות הפיתוח, חוק אשר קשה לחברי הכנסת להתנגד לו בהתחשב בדלות אפיקי התרבות במקומות לא מפותחים אלה... לאחר

שהחצעה עברה את הקריאה הראשונה והגיעה לוועדה כולם שאלו: "למה רק עיירות פיתוח?" עכבור זמן קצר צורפו לתצעת החוק סעיפים בנוגע לכבלים אזרחיים וגם לטלוויזיה בתשלום (Pay TV), והמונטרוס הזה המשיך עד שהחוק עבר כולו. אולם לא לי הקדיתי - כל זה התרחש בגלל לחץ ציבורי עצום.⁷

חינוך: הקיצוץ בתקציב המיועד למשרד החינוך גרם, בין היתר, לצמצום שעות הלימוד הפורמליות של התלמידים וכן לקיצוץ במגוון נושאי הלימוד.⁸ עקב כך ארגנו הורי התלמידים מערכת של שיעורי השלמה והעשרה בכיתות בית הספר, הן בשעות הבוקר והן בשעות אחר הצהריים, שיעורים שנועדו למלא את מה שמשרד החינוך קיצץ ואף יותר מזה, בעיקר באמצעות חוגים בשעות אחר הצהריים.

הבעיה ביוזמה זו של ההורים הייתה שהתכנית האלטרנטיבית פגעה באחד מהעקרונות המרכזיים המוצהרים של משרד החינוך - אינטגרציה חברתית - וזאת מכיוון שחוגי העשרה הוצעו בעיקר באזורים שיש בהם אוכלוסייה מבוססת. הדבר היה עלול להעמיק את הפער בחינוך בין הילדים המתגוררים במרכז לבין הילדים מעיירות הפיתוח. למרות ניסיונו של משרד החינוך להילחם במגמה הזאת, אי-אפשר היה לעצור את הציבור מלהעניק חינוך הולם לילדיו. עקב כך, בדומה לתחומים אחרים, הודיע משרד החינוך בסוף שנות ה-80 על הקצאת סכומי כסף שנועדו להחזיר בשנים הבאות את שעות הלימוד שקוצצו, ותכנית זו גובשה סופית ב-1993. כמו כן, הוחלט במשרד החינוך כי בכמה ערים יוכלו התלמידים לבחור בין בתי-הספר בעיר, כמענה לחץ של ציבור ההורים לחופש רב יותר בבחירת תכני הלימוד לילדיהם.⁹

במקביל למערכת הקיימת, קמו עוד מערכות המעורבות בענייני חינוך והפועלות על-פי החוק. למשל, ועד ההורים של בית-הספר רשאי (יחד עם המנהל) לשנות ולקבוע עד 25% מתכני הלימוד. עקב כך אימצו כמה בתי-ספר ממלכתיים את תכנית תל"י (תגבור לימודי יהדות), המדגישה תכנים יהודיים, ועד תשנ"ג נפתחו 260 כיתות כאלה במדינה.¹⁰ דוגמאות אחרות הן: רשת "נועם", מערכת חרדית-ציונית, שהקים הימין הדתי; מפלגת ש"ס הקימה מערכת גני ילדים בפיקוחה, פעולה העלולה להוביל ליצירת זרם חינוכי נוסף מקביל לחינוך הממלכתי, הממלכתי-דתי והחינוך העצמאי. כמו כן, צמחו תת-מערכות חלופיות כדוגמת בתי הספר האקסטרניים.¹¹ אין זה חשוב מי הקים את המערכות החינוכיות הללו, אלא חשוב להדגיש, שהן תוצרים חוץ-ממסדיים שקמו בעקבות לחץ ציבורי לחינוך מספק ונאות.

סיפור דומה התרחש בתחום ההשכלה הגבוהה: הקפאת תקציבי האוניברסיטאות הביאה לחץ כבד של סטודנטים פוטנציאליים שביקשו ללמוד במוסדות אקדמיים.

עקב הדרישה הזאת, הוקמו מכללות, מסלולי לימוד ותכניות תעודה במקצועות כמו תקשורת, משפטים ומינהל עסקים - בראשית הדרך לא קיבלו המערכות הללו את אישור המועצה להשכלה גבוהה, אבל בסופו של דבר, זכו רובן לאישור או שולבו בתוך המערכת האוניברסיטאית, שגם היא נהנתה "פתאום" מתוספת תקציב בתחילת שנות ה-90. גם כאן, הקשר בין הקמת מערכות חלופיות לבין שינוי במדיניות הממשלה גלוי, מאחר שהפעולה לוותה במחאה של צעירים רבים שדרשו להוסיף עוד מקומות לימוד במערכת ההשכלה הגבוהה. בעקבות המחאה, לחצו חברי כנסת על המועצה להשכלה גבוהה, וזו אכן שינתה את מדיניותה בשאלת הקמת מכללות. יש לציין, כי המכללות, שמשדר החינוך אחראי עליהן כיום, הן רק כמה מעשרות מכללות - על פי אומדן בין 50 ל-100 - הקיימות בישראל.¹² גם בתכניות הלימוד חלו שינויים המעידים על ליברליזציה בעקבות דרישת הציבור.

בריאות: עקב הניהול הלקוי של מערכת הבריאות בישראל וחוסר יעילותה בכלל, ועקב ההתנגשויות של ממשלת הליכוד עם קופת חולים הכללית של ההסתדרות (הגדולה בישראל) בפרט, התנסתה מערכת הבריאות בישראל במשבר עמוק בתחילת שנות ה-80.¹⁴ המשבר התבטא בהפגנות ובשביתות של קבוצות עובדים במערכת הבריאות; בתלונות חוזרות ונשנות של הציבור על מערכת הבריאות, בין היתר משום שלאזרה לא ניתנה האפשרות לבחור את רופאיו (או את בית החולים שבו יקבל טיפול), והתורים לניתוחים הלכו והתארכו. עקב כך, קמה מערכת חלופית, המכונה "רפואה שחורה", הכוללת מתן תשלומים "מתחת לשולחן" וטיפול פרטי, הניתן על ידי רופאים בכירים, זאת כדי להבטיח את קיצור זמן ההמתנה לניתוח ואת אפשרות הבחירה ברופא המנתח.¹⁵ בפעם הראשונה בתולדות הרפואה הפרטית בישראל, הוקמו מרכזים רפואיים פרטיים שנחלו הצלחה הן כמערכת חלופית למרכזים הקיימים של קופות החולים השונות והן כמוסד כלכלי רווחי (5,000 ניתוחים בשנה במרכז הרפואי הראשון בהרצליה).¹⁶ הקמתם של עוד בתי חולים פרטיים לוותה בקשיים בירוקרטיים מצד משרד הבריאות, וכמה מהם אף נאלצו לפנות לבית המשפט על מנת לזכות ברשיון לאותם מרכזים,¹⁷ אך המאזן הרווחי והשירות היעיל שנתנו הניעו את שר הבריאות, בתחילת 1992, להגיש תכנית מפורטת אשר הייתה אמורה להפוך חמישה בתי חולים ממשלתיים לתאגידים מסחריים.

דת ומדינה: בישראל אין הפרדה בין הדת והמדינה. נישואין, גירושין וענייני אישות אחרים הם לכאורה בסמכותה הבלעדית של הרבנות הראשית, הנהוגת בפסיקותיה על-פי ההלכה. אורחים רבים בישראל הם חילונים על פי השקפת עולמם, והם דוחים

מכל וכל את התערבותה של הרבנות באורח חייהם. לעומתם נמצאים החרדים, והם אינם רואים ברבנות הראשית סמכות הלכתית עליונה. לכן, הקימו אלה וגם אלה מערכות של פוליטיקה חלופית העונות על צרכים מיוחדים בתחום הזה.

דוגמה למערכת שירות חלופית היא "הכשר הבד"ץ" המקיים דרישות נוקשות של כשרות המתאימות לחרדים. יחד עם זאת, החרדים גם פועלים באלימות לשינוי המערכת הקיימת, ובעיקר נגד מה שהם רואים כחילול קודש מצד החילונים: הם מיידים אבנים במכוניות הנוסעות בשבת; שורפים תחנות אוטובוס המפרסמות כרזות נועזות; מציתים חנויות המוכרות עיתונים פורנוגרפיים ותוקפים מאפיות המוכרות חמץ בפסח. ראוי לציין כאן, שבערים שונות (שבהן מתגוררת אוכלוסייה חרדית) התקבלו חוקי עזר עירוניים המבטאים סובלנות כלפי החרדים: הוטלה "צנזורה" על שלטי חוצות המציגים תמונות "תועבה", נאסר על בעלי חנויות למכור חמץ בפסח, וישנה העלמת עין מכוונת מההכשרים למיניהם על אף הפגיעה בתדמית של מוסד הרבנות הראשית ובתפקודו.

האוכלוסייה החילונית גם היא פעילה, אבל ממעיטה בפעילות תוקפנית לשינוי המערכת.¹⁸ נמצא כי זוגות שאסור להם להינשא על פי ההלכה, או זוגות שאינם רוצים להינשא בטקס דתי אך רוצים להתקשר ביניהם בצורה חוקית, בוחרים להינשא בנישואין אזרחיים בחו"ל (לדוגמה, בקפריסין). עם הזרתם, כשבידם רשיון הנישואין האזרחי, מחויבים שלטונות ישראל להכיר בתקפותו החוקית של הרשיון הזה על-פי החוק הבינלאומי. בעת האחרונה, הופכת השיטה למתוחכמת עוד יותר וזאת באמצעות עריכת טקסי נישואין בתוך הקונסוליות של המדינות הזרות בישראל (מאחר שטריטוריית השגרירות נחשבת על פי החוק הבינלאומי כ"שייכת" למדינה הזרה).¹⁹ העלייה במספר הזוגות שבחרים להינשא בנישואין אזרחיים גרמה לרבנות הראשית להיות ערה לעניין, וגם מקרבה נשמעים רבנים בכירים, כמו הרב הראשי של תל-אביב, חיים דוד הלוי, ורבה הראשי של חיפה שאר-ישוב כהן, המהרהרים בפומבי האם לא הגיע הזמן לאשר באופן רשמי טקסי נישואין אזרחיים. דרך אחרת העומדת בפני זוגות הרוצים למסד את הקשר הזוגי היא חתימה על חוזה נישואין אזרחי אצל עורך דין (יוזמה של השרה שולמית אלוני שהשיאה כך זוגות רבים). החוזה המשפטי מכיר בוג כיחידה כלכלית חוקית.

מערכת חלופית אחרת היא טקס קבורה חילוני לכאלה שאינם מעוניינים לקבור את יקיריהם בטקס דתי. טקסי הקבורה החילוניים קיבלו אישור עקרוני מהיועץ המשפטי לממשלה בעת שסירב להגן על שר הדתות בעתירה לבג"ץ בנושא זה.²⁰ הוקמו גם בתי קברות פרטיים המתעלמים מההגבלות הנוקשות של החברה קדישא בכל הנוגע למי,

איפה, מתי ואיך נקברים. נציין גם, כי בינואר 1992 הופעלה תחבורה ציבורית מחיפה לתל-אביב, לפני צאת השבת, ביוזמת מפלגות השמאל (היימן וזוהר, 1992: 7א). ולבסוף, מצדו השני של מתרס הכשרות, נפתחו עשרות חנויות ומסעדות ברחבי הארץ המוכרות בשר חזיר בניגוד לחוקי עזר עירתיים.²⁴

נראה אפוא כי במקביל למאבקים ציבוריים בין פוליטיקאים בנושא דת ומדינה, מקיימים האזרחים מן השורה מערכות של פוליטיקה חלופית המקלות על שני הצדדים לחיות בהתאם להשקפת עולמם.

כלכלה: המערכת החלופית המפותחת ביותר בישראל, ובעולם כולו, היא המערכת המכונה "הכלכלה השחורה". אפשר לציין באירוניה, שישראל נמצאת בדירוג גבוה בעולם בתחום הזה, בייחוד בפיתוח שיטות של העלמת מס (זילברברג, 1984: 319-332). לכך קשורה גם פעולה לא חוקית של המרת כסף בשוק השחור, פעולה שהיא כה שכיחה עד שעיתונים נוהגים לציין את שערי המטבעות בשוק השחור (יחד עם השערים הרשמיים) בעמודי הכלכלה. בימים שבהם ציפו לפיחות, שיקפו הפרסומים הללו את חרדת הציבור מפני הפיחות, ותרמו בעקיפין לחץ על הממשלה. בשנות ה-80 התפתחה גם מערכת חלופית לבנקים - "השוק האפור" - חברות פרטיות ומלווים פרטיים שנתנו אשראי ללקוחות קטנים וגדולים (כולל קיבוצים) שדלתות הבנקים נסגרו בפניהם. הבנקים בארץ הם מעין קרטל "רשמי" הנמצא תחת פיקוח ממשלתי חמור.²⁵

בעקבות הלחץ הישיר או העקיף של הציבור על הממשלה, התחוללו כמה שינויים כלכליים: הופחתו שיעורי מס הכנסה בשנות ה-80 וה-90; חלה ליברליזציה במטבע חוץ ובסחר חוץ; הייתה רפורמה בשוק החון ונקבעו כללים חדשים בבורסה; היה ניסיון לעגן את השוק האפור בחוק; החלו בתהליכי הפרטה שונים.²⁶ גם כאן, במאבק בין הציבור לבין הממשלה ניתן לראות את יתרונו של הציבור.

תחומים אחרים: להלן, נציין בקצרה תחומים אחרים שבהם נמצא מערכות של פוליטיקה חלופית:

1. בישראל כיום יש יותר אזרחים העוסקים בתפקידי אבטחה פרטיים מאשר מספרם הכולל של שוטרי משטרת ישראל (Ben-Yehuda, 1989: 16-152).²⁷
2. למרות המונופול הרשמי שיש לשכת התעסוקה באספקת עובדים, נמצא כמה חברות פרטיות (כמנפאוור, ORS) הנוגסות בפלח ניכר של שוק העבודה והתעסוקה.²⁸
3. חקלאות שחורה: למרות הניסיון לשמור על המונופול של שיווק סחורות חקלאיות (כדוגמת אגרסקו) לשוק המקומי ולייצוא, חקלאים רבים עוקפים את הארגונים הרשמיים, ומובילים את סחורותיהם באופן עצמאי למעד הרצוי.²⁹

4. תחבורה ציבורית חלופית: מיניבוסים למיניהם הנוסעים במסלולי אגד ומתחרים בהם ללא היתר רשמי כלשהו.³⁰

5. שירותי בוררות: חברות פרטיות או אנשים פרטיים המספקים שירותי בוררות משפטית במקום בתי המשפט העמוסים.³¹

6. שירותי אימוץ חלופיים: אימוץ תינוקות בחו"ל, במקום ההמתנה הממושכת והעמידה בקריטריונים הנוקשים שהציגו השירות למען הילד, וגם בגלל מספרם הקטן של ילדים הניתנים לאימוץ בארץ.³²

7. הימורים שחורים - מירוצי סוסים ובתי קזינו לא חוקיים.³³

ועוד כהנה וכהנה שירותים חלופיים להללו הממוסדים, וניתן להוסיף גם שירותי אמבולנס פרטיים במקום מד"א.

גם בתחומים האלה אפשר לזהות, כמעט ללא יוצא מן הכלל, שינוי בעמדה ו/או במדיניות של השלטונות בעקבות המערכות החלופיות שהוקמו ו/או נתמכו על ידי הציבור הרחב. מבלי להיכנס לפירוט יתר, ניתן להצביע על תוספת של כ-2,000 שוטרים למשטרת ישראל; על הגשת הצעות חוק שאמורות להוציא את המונופול מידי לשכת התעסוקה הממלכתית; פתיחת המגזר החקלאי לתחרות ופירוק כמה מהמועצות החקלאיות הריכוזיות; שיפורים ניכרים בתחבורה הציבורית (למשל אוטובוסים חדשים); על תוספת משמעותית בתקנים לשופטים; הגשת הצעות חוק שנועדו להסדיר ולהקל על אימוץ ילדים מחו"ל; הצעות ותכניות רציניות להקמת בתי קזינו באילת ולמיסוד הימורים אחרים כמו מירוצי סוסים.

אפשר למצוא אפוא מערכות של פוליטיקה חלופית כמעט בכל תחום בחיי התושבים בישראל. במקרים מסוימים, נראה מערכת חלופית מאורגנת, המופעלת על ידי קבוצת אזרחים גדולה, לצד המערכת הקיימת, במקרים אחרים, נמצא שירותים חלופיים בודדים המופעלים על ידי קבוצת אזרחים קטנה.

קיים חוט מקשר בין מרבית הדוגמאות שהוצגו לעיל. למרבה האירוניה, אף שניתן לראות בפוליטיקה חלופית ניסיון להימלט מאחזיה (או מפיקוח ישיר) של מוסדות המערכת הפוליטית הממסדית, סוג זה של פעילות הציבור הוכיח עצמו כגורם הכופה על המערכת הקיימת לבצע רפורמות, אם לא מלאות אזי לפחות חלקיות. אפשר לומר, שהמערכות של הפוליטיקה החלופית מעלות את הסבירות לשינוי המערכות המסורתיות יותר מאשר הפעילויות החוץ-פרלמנטריות (כהפגנות מחאה לדוגמה) הדורשות במפגיע את הרפורמות הללו.³⁴ ישנן כמה סיבות לכך: ראשית, מנקודת ראות פוליטית, פיתוח מוצלח של מערכת שירות חלופית על ידי האזרחים עלול לפגוע בלגיטימיות של הממסד

הרשמי (ושל השלטונות). דבר אחד הוא להפעיל לחץ על הממשלה באמצעות פעולות חוץ-פרלמנטריות, שאינן מערערות על לגיטימיות הממשלה כמבצעת הבלעדית של השינויים הנדרשים, ודבר אחר הוא לעקוף את השלטונות או להתחרות עמם כאילו אין הן רלוונטיות לפתרון הבעיות שהתעוררו. אין משטר שיכול להתעלם מהוצאותו מהמשחק".

שנית, מנקודת ראות חברתית-כלכלית, מותר להניח כי מערכות חלופיות אלו יגרמו להיווצרות פערים חברתיים-כלכליים בקרב אזרחי המדינה. לא כל האזרחים יוכלו להשתמש בשירותים החלופיים בגלל התשלום הכרוך בהם, דבר העלול לגרום למתיחות בין אלה היכולים להרשות לעצמם את השימוש לכאלה שאינם יכולים. בעתיד הרחוק, נשקפת סכנה, שהפער החברתי, שילך ויעמיק, יתבטא בעיקר בתחום החינוך. לא ייתכן חשוב שהשלטונות לא יתערבו במגמות החברתיות-כלכליות הללו, ולו רק כדי לשמור על היציבות במדינה.

נקודת שלישית ואחרונה היא הקשר בין ההיבט הדמוגרפי והדרך שבה יצביע הציבור. כל משטר דמוקרטי, השואף להישאר בשלטון, צריך שיהיה קשוב לדרישות אזרחי המדינה, בייחוד כאשר מעורבים בעניין אזרחים רבים, כפי שקורה בפוליטיקה החלופית. יהיה זה קשה להתעלם מתופעה חברתית תריגה המאחדת קבוצות אוכלוסייה גדולות, הגדולות פי כמה ממספר המפגינים המשתתפים במחאה זו או אחרת.

מהנאמר לעיל אפשר להסיק, כי חברה דמוקרטית, המפתחת מערכות חלופיות הפועלות במקביל למערכות הממוסדות, עלולה לסכן את המשטר הדמוקרטי. השלטונות יכולים להגיב בשתי דרכים עיקריות: הראשונה, למנוע בכוח את הפעלת המערכות של הפוליטיקה החלופית (אפשרות בעייתית בגלל מספרם הרב של האזרחים המשתתפים בהן). השנייה, לבצע רפורמות במערכות הממסדיות, דבר שיגרום, בסופו של דבר, לדעיכת המערכות החלופיות הקיימות (הטיפול הממסדי יהלום את זרישות האוכלוסייה ולא יידרו מערכות שירות נוספות).

פוליטיקה חלופית בישראל: מידת השתתפות הציבור ועמדותיו

בדיקת נושא המחקר התבצעה באמצעות סקר שנערך בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל (N=1004) בחודש מאי 1991. את הסקר ערך מכון "דחף" בראשותה של ד"ר מינה צמח.³² שתי מטרות מרכזיות היו לסקר: האחת, לאמוד את מידת ההשתתפות של הציבור הישראלי במערכות של הפוליטיקה החלופית. השנייה, לבחון את עמדותיו הנורמטיביות של הציבור הישראלי בשאלת השימוש במערכות הללו.

השאלה הראשונה שהצגנו בפני הנשאלים הייתה קשורה בעקיפין לנושא: הנשאלים התבקשו לדווח על מידת השתתפותם בפעילויות שונות של מחאה ישירה (הפגנות, כנסים מחאה, הפרעות לתנועה וכד'). המטרה הייתה ליצור בסיס השוואה בין פעילות חוץ-פרלמנטרית לבין פעילות של פוליטיקה חלופית. להערכתנו, פעילויות של פוליטיקה חלופית אינן מחליפות את הצורות "המסורתיות" של המחאה החוץ-פרלמנטרית, אלא מוסיפות אפיק התנהגות חדש על סוגי מחאה שכבר קיימים. לימוד המחאה החוץ-פרלמנטרית "המסורתית" בתחילת שנות התשעים, יקל עלינו להבין את הנושא המרכזי של מחקרנו.³⁴

התוצאות היו מובהקות (לפירוט הממצאים ראה נספח 1). למעלה מרבע מהמשיבים (28.7%) הודו כי השתתפו לפחות פעם אחת בפעולת מחאה כלשהי. בסקר אחר, שנערך ב-1981, השיבו בחיוב רק כ-21.5% מכלל המשיבים על שאלה דומה. כלומר, בעשר השנים האחרונות חלה עלייה של כ-7% במידת השתתפות האוכלוסייה בפעילויות מחאה חוץ-פרלמנטרית.³⁵

אנו בחנו את מידת ההשתתפות של האזרחים בשלושה תחומים של פוליטיקה חלופית: חינוך, רפואה ואמצעי תקשורת. גם כאן היו הממצאים מובהקים. בתחום החינוך התמקדנו ב"חינוך האפור": שאלנו אזרחים, הורים לילדים בגיל בית-הספר, האם שילמו בעשר השנים האחרונות על חוגי העשרה לילדיהם, כאלה שניתנו בעבר במסגרת הלימודים הפורמלית. 63.6% מכלל ההורים לילדים בגיל בית-הספר (N=528) דיווחו כי שילמו "הרבה מאוד" (17.4%), "הרבה" (20.6%) או "במידה מסוימת" (25.6%) לחוגים אלה במהלך שנות ה-80. בתחום הרפואה התמקדנו ברפואה הפרטית: הנשאלים התבקשו לציין האם בעשר השנים האחרונות הם פנו לטיפול רפואי פרטי להם ו/או לבני משפחתם. 59.4% מסך אלה שנוקשו לטיפול רפואי (N=731) בתקופה הנחקרת פנו לטיפול רפואי "מספר רב של פעמים" (12.4%), "מספר פעמים" (27.5%) או "פעם עד פעמיים" (19.4%). בתחום התקשורת, התמקדנו בהתחברות לרשת טלוויזיה בכבלים פירטית. 29.3% ממשבי השאלון הודו בביצוע פעולה בלתי חוקית בעליל על ידי ההתחברותם לרשת טלוויזיה בכבלים (וואת לפני שהטלוויזיה בכבלים החוקית החלה לפעול!); ראוי לציין, שלמעשה, אחוז המתחברים הפוטנציאלי היה גבוה יותר, מאחר שלא לכל תושבי ישראל הייתה הזדמנות להתחבר לרשת פירטית כזאת.

על מנת לבדוק מה אחוז האזרחים שנמנעו לקחת חלק באחד משלושת התחומים שבדקו, בודדנו את קבוצת האזרחים הזאת. מצאנו שרק 4% מהנשאלים טענו כי לא השתתפו אפילו באחד מתחומי הפוליטיקה החלופית הנזכרים, יש לזכור כי עקב אילוצי

תקציב לא הרחבנו את שאלותינו לתחומים נוספים ככלכלה שחורה, הגנה, דת ומדינה וכד' (בתחומים אלה הסתפקנו בשאלות עמדה בלבד). סקר נרחב ומפורט יותר היה מגלה, מן הסתם, כי אין אחד שלא לקח חלק באחת מהמערכות של הפוליטיקה החלופית.

אחת הנגזרות מההשתתפות הנרחבת של הציבור בישראל היא שלא ניתן להצביע על משתנה בולט כלשהו של רקע אישי (גיל, מוצא, השכלה, תעסוקה, מעמד חברתי, דת או מין) הקשור או המסביר את ההשתתפות בפעילות של פוליטיקה חלופית.³⁶ בנוסף, מקדם המתאם בין שלוש השאלות העוסקות בהשתתפות בפעילות לא הניב תוצאות משמעותיות חוץ ממתאם חיובי, נמוך ומובהק (0.2). בין שאלת החינוך האפור לבין שאלת הרפואה הפרטית. פירוש הממצאים הוא כי לא ניתן לנבא איזה סקטור באוכלוסייה יהיה שותף פעיל יותר במערכות הללו. מצאנו גם כי השתתפות בתחום אחד אינה מצביעה בהכרח על השתתפות בתחום שני. אפשר לומר כי ההשתתפות במערכות הפוליטיקה החלופית איננה "מזימה" של האזרחים בישראל, הנובעת ממניעים "אידיאולוגיים" עקרוניים או סקטורליים כלשהם.³⁷

יחד עם זאת, מצאנו קשר מעניין בין מקום המגורים לבין מידת ההשתתפות בשלושת התחומים שנבדקו. 45% מהתושבים של שלושת הערים הגדולות שילמו סכומי כסף גדולים על חוגי העשרה לילדיהם לעומת 36% מתושבי שאר היישובים שבמדגם; פער גדול יותר נמצא בתחום הרפואה הפרטית: 49% מתושבי הערים הגדולות לעומת 36% משאר המדגם פנו לטיפול רפואי פרטי להם או לבני משפחתם. הסיבה היא, כנראה, נגישות קלה יותר למערכות שירותים חלופיות נרחבות בהיקפן בערים הגדולות, וכן הכנסה גבוהה יותר. תמונה הפוכה התגלתה בשאלת החיבור לטלוויזיה בכבלים: 24% מתושבי הערים הגדולות לעומת 32% בשאר היישובים ענו בחיוב על השאלה. ייתכן כי הסיבה לכך היא שפע של אפשרויות תרבות ובידור בערים הגדולות לעומת מבחר תרבותי מצומצם ביישובים.

שאלה אחרת שנבחנו במחקרנו היא עמדת הציבור כלפי פעילות של פוליטיקה חלופית. היכט זה חשוב לא פחות מהפעילות עצמה, משום שבאמצעות נוכח למדוד את התמיכה הציבורית בפעילויות ואת מידת ה"איום" על השלטונות. דבר אחד הוא לעבור על החוק למטרה אישית באורח פרטי, ודבר אחר הוא להצדיק פעילויות כאלה או לא לראות אותן באור שלילי. כאשר יתפוס הציבור הרחב את הפוליטיקה החלופית כחלק נורמטיבי מהמערכת הישראלית, לא יוכלו השלטונות לעשות דבר אלא להגיב תגובה מעשית מיידית.

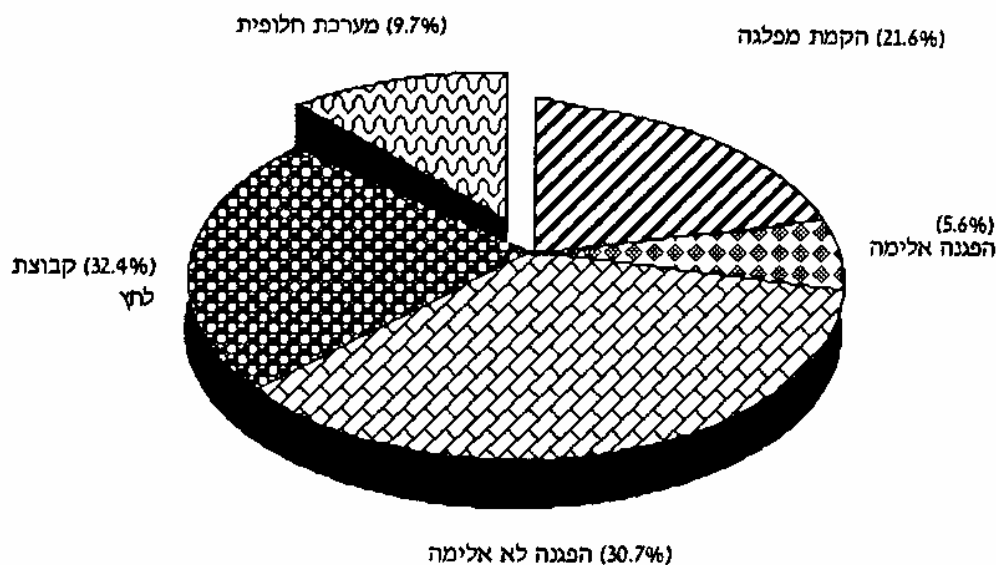
כאן שינינו את תחומי הפוליטיקה החלופית שנבחנו. בנוסף לרפואה שאלנו גם על כלכלה, דת ומדינה וביטחון (ראהנספח 1).

בנושא הרפואה: הצגנו בפני השאלים מקרה היפותטי. חולה נזקק לניתוח לב פתוח, אולם עליו להמתין זמן ממושך עד שיגיע תורו. השאלה הייתה "האם לדעתך זה בסדר או לא בסדר, שהחולה ישלם באופן פרטי לרופא המנתח בבית חולים ציבורי כדי שהוא יקדים וינתח אותו בבית החולים הציבורי עוד לפני התור שנקבע לו מקודם". 67% מהמשיבים (ז') חייבו פעולה זו: מתוכם 27.6% סברו שהתקשרות החולה עם הרופא הייתה "בסדר", כאשר 39.4% סייגו את הסכמתם "אלא אם כן מצבו של החולה קשה, או שאינו מקבל טיפול הולם במערכת הרפואה הציבורית"; היתר (33.0%), טענו כי הדבר "לא בסדר בכל מקרה". הממצא הבולט הוא כי שני שלישי מהציבור הישראלי מחייב, לפחות במידה מסוימת, פעילות של רפואה שחורה, בלתי חוקית. יש לציין, כי תשלום כזה הוא פעילות בלתי חוקית בעליל, החורגת מהמקרה של אותו חולה היפותטי, הפגיעה בנוהלים שנקבעו, תאריך את זמן ההמתנה לניתוח לחולים אחרים אשר ידם אינה משגת לשלם את התשלום הנדרש לרופא.

על שאלת ההגנה עצמית ביישובים שמעבר לקו הירוק (שלא בתיאום עם צה"ל), היה אחוז המחייבים מרשים (אם כי מעט נמוך בהשוואה לנושא הקודם). 44.6% מהמשיבים חייבו התארגנות אזרחית להגנה עצמית; מתוכם 15.7% "מסכימים בהחלט" ו-28.9% "מסכימים". כפי שצינו, הסקר לא כלל אזרחים המתגוררים ביישובים מעבר לקו הירוק, כך שממצא זה הוא רב משמעות. לעומת המחייבים, ל-16.7% לא הייתה דעה בנוון ו-38.7% הביעו התנגדות להתארגנות כזו. אחוז המחייבים גדול מאחוז השוללים התארגנות עצמאית שלא בתיאום עם צה"ל. ממצא זה הוא הממצא החשוב ביותר במחקר הזה, וזאת משום שנושא הביטחון היה תמיד באחריותו הכלעדית של צה"ל. בתחום הכלכלי, נתבקשו הנשאלים לענות האם הם חושבים שהעלמת מס פסולה (או לא) מבחינה מוסרית. כשלושה רבעים מהמשיבים (75.5%) סברו שהעלמת מסים פסולה "בכל מקרה" (51.5%) או "בדרך כלל" (24%); כרבע מהנשאלים הנותרים (24.5%) סברו שהעלמת מס אינה פסולה כאשר הדבר "תלוי בנסיבות" (17.4%) או "בדרך כלל" (4.8%) או "כלל לא פסול" (2.3%), המסקנה כאן היא כרבע מכלל המשיבים מצדיקים במידה זו או אחרת העלמת מס.

השאלה השנייה הייתה הערכת המוסריות (או אי-המוסריות) של קנייה ומכירה של מטבע זר בשוק השחור, והיא העלתה תוצאות שונות: כמחצית מהמשיבים (49.3%) סברו שקנייה ומכירה כזו היא פסולה "בכל מקרה" (27.3%) או "בדרך כלל" (13.8%) או

פעולה מתאימה לשינוי מדיניות ממשלה

לחילופין "כלל לא פסולי" (11.3%). כלומר, לעומת העלמת מסים, קנייה ומכירה של מטבע זר בשוק השחור היא מקובלת ונורמטיבית יותר.

התחום הרביעי הוא הרגיש והבעייתי ביותר, והראיה לכך היא התכיפות שבה הוא עולה על סדר היום הפוליטי והציבורי. הנשאלים התבקשו לחוות את דעתם על טקס נישואין שלא באמצעות רב אורתודוקסי. מתברר כי 69.5% מהמשיבים מחייבים טקס כזה: 48.9% מחייבים טקס שלא באמצעות רב אורתודוקסי "בכל מקרה שבני הזוג רוצים בכך" או "רק במקרים שבהם הרבנות מסרבת להעמיד חופה" (20.6%); השאר (30.6%), היו "נגד בכל מקרה". ניתן לומר אפוא כי בדומה לתחום הכלכלי, גם בנושא של נישואין, הציבור הישראלי מחייב שירות חלופי שלא באמצעות הרבנות הראשית לישראל.³⁸

לסיכום הממצאים: חוץ מנושא העלמת מס, ישנם אזרחים רבים יותר הנוקטים עמדה חיובית בשאלת השימוש במערכות חלופיות מאשר אזרחים השוללים אותן. אם נשתמש במונח של שפרינצק, ה"אי-לגליזם" הפך לחלק נורמטיבי של המציאות הישראלית.³⁹

נותרו שתי שאלות הקשורות זו בזו: האם הציבור סבור שהקמת מערכת מקבילה חלופית היא אכן הפעולה המתאימה ביותר כדי לגרום לשינוי במדיניות הממשלה? וכן, מהי, להערכת הציבור בישראל, השפעת תופעת הפוליטיקה החלופית על השלטונות בישראל? ליתר דיוק, באיזו מידה הדבר ממריץ את השלטונות לבצע שינויים, תיקונים ורפורמות במערכות הרפואה, החינוך, הכלכלה וכדו'! על מנת לבדוק את הנושא, הצגנו את שתי השאלות בפני הנשאלים.

בתשובה לשאלה הראשונה, מתברר כי הציבור בישראל אינו סבור כי הקמת מערכת מקבילה חלופית למערכת הציבורית היא הפעולה המתאימה ביותר כדי לגרום לשינוי במדיניות הממשלה: מבין חמש אפשרויות (ראה גרף 1), הוצבה האפשרות של מערכת חלופית במקום הרביעי (9.7%) אחרי הקמת קבוצת לחץ (32.4%), הפגנה ללא אלימות (30.7%) והקמת מפלגה (21.6%); יש לציין כי רק אפשרות של הפגנה אלימה הוצבה אחרי מערכת כזו (5.6%).

כיצד אפשר להסביר את הפער שבין הערכות הציבור לבין המציאות? כמעט בכל התחומים שנוכרו במחקר הגיבו השלטונות בביצוע שינויים מהותיים (אף שעדיין אינם מספיקים ולרוב גם אינם מושלמים).⁴⁶ אם כן, מדוע הציבור אינו סבור שפעולות של פוליטיקה חלופית תורמות לביצוע רפורמות נדרשות בתחומים הבעייתיים?

להערכתנו, יש שתי תשובות אפשריות. הראשונה, זו תופעה חדשה חוץ מבתחום התיישבות. השנייה, דווקא משום שזאת היא תופעה לא פורמלית ולא ממוסדת, אין היא נתפסת כבעלת משמעות פוליטית כלשהי. הישראלים נוטים לתפוס את העולם הפוליטי במונחים ממוסדים, דבר שאינו מפתיע, זאת עקב השפעתם העמוקה של מוסדות השלטון במדינה ריכוזית ומעין-סוציאליסטית. לכן, פעילות במסגרת פורמלית פוליטית (קבוצת לחץ לדוגמה), וכן פעילות המכוונת ישירות לממסד הפוליטי (מחאה לדוגמה), נתפסות כקשורות, כשייכות וכמשפיעות על המדיניות הציבורית. אבל, פעולות הנעשות באופן פרטי ו/או באמצעות קבוצות לא מאוגדות אינן נתפסות כמשפיעות על המדיניות הציבורית.

סיכום

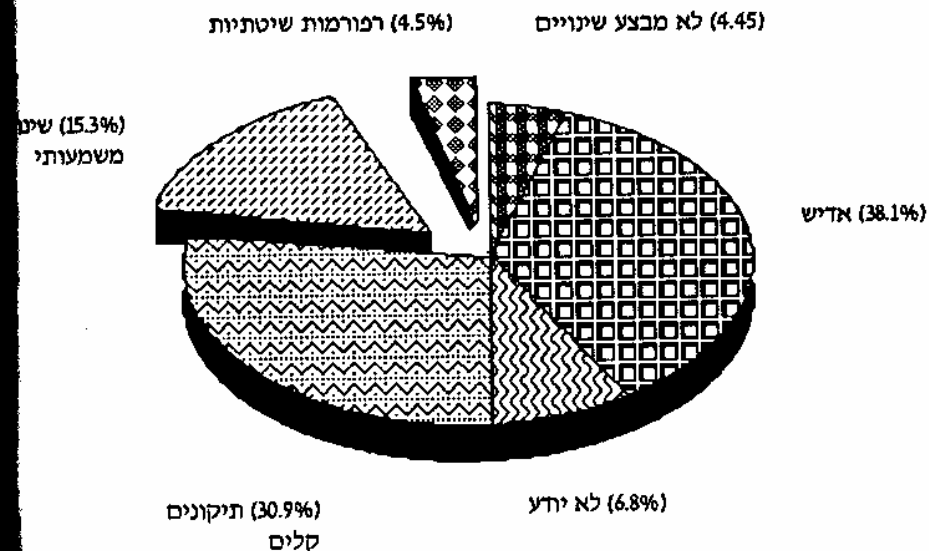
מחקר זה התמקד בתופעה חדשה בנוף הישראלי, אולי אף ייחודית בהיקפה, בהשוואה למדינות אחרות - פוליטיקה חלופית. ביטויים לתופעה זו אפשר למצוא בתחומים שונים של שדה הפעילות הציבורית. המאפיין העיקרי של הפוליטיקה החלופית הוא היעדר מטרה פוליטית מוצהרת בבסיס פעולותיה. עם זאת, יש לה השפעה רבה על מבצעה ועל מקבלי ההחלטות הפוליטיות בישראל. וכפי שצוין, השפעתה אף עולה על השפעתן של פעולות חוץ-פרלמנטריות מסורתיות, כגון מחאה ציבורית.

בסקר, שביצענו, בחנו הן את הערכותיו הנורמטיביות של הציבור בישראל בשאלת הפוליטיקה החלופית והן את השימוש הלכה למעשה במערכות של פוליטיקה חלופית. הממצאים של מחקרנו מורים כי רוב הציבור בישראל מחייב את התופעה, וכי האזרח הישראלי נוהג להשתמש לפחות באחת מהמערכות של הפוליטיקה החלופית. יחד עם זאת, אנו מודעים למגבלות שיש לאפשרות ההכללה במחקרנו. אנו התמקדנו בשאלה אחת או שתיים בלבד בכל תחום. כל אחד מהתחומים מכיל סוגים שונים של פעילות חלופית, וניתן היה לבצע סקר רחב המתמקד רק באחד מהתחומים הללו. על סמך הממצאים של מחקרנו, אפשר למצוא את המערכות של הפוליטיקה החלופית במקביל לכל מגוון השירותים הממשלתיים. נציין בקצרה כמה גורמים לתופעה:

בתשובה לשאלה השנייה, מבין חמש אפשרויות (ראה גרף 2) השיבו 4.5% כי הדבר ממריץ את השלטונות לבצע רפורמות שיטתיות מרחיקות לכת. מרבית המשיבים (69.0%) סבורים כי השלטונות "אדישים לתופעות אלו ואין להן כל השפעה" (38.1%) או לחילופין, השלטונות "נוטים לבצע תיקונים קלים בעקבות תופעות אלו" (30.9%).

גרף 2

השפעת פוליטיקה חלופית על הממשל

א. תרבות פוליטית יהודית: במשך כאלפיים שנות גלות, יצרו היהודים ושכללו מערכת של שירותים חברתיים באמצעות מוסדות הקהילה המקומית, מערכת המקבילה למערכת הרשמית המנוהלת על ידי השלטונות (Elazar, 1981: 23-63). דרך הפעולה הזאת כבר נוסתה בדורות הקודמים ואפשר למצוא נורמות בתרבות הפוליטית היהודית המעודדות פעילות ציבורית בשיטת "עשה זאת בעצמך".

ב. נסיון היישוב: בתקופת המנדט, סיפקו השלטונות הבריטיים ליישוב רק שירותים מעטים ולא התערבו כאשר המוסדות הלאומיים של היישוב פיתחו מוסדות שירות משלהם.⁴¹ אפיוני הפוליטיקה החלופית בתקופת היישוב שונים במידת מה מאפיוני התופעה של השנים האחרונות, מכיוון שבתקופת היישוב נוסדו המוסדות הרשמיים (כהסתדרות, סוכנות יהודית, ויצ"ו וכד') שתפקידם היה לספק את השירותים הנדרשים. אף על פי כן, העיקרון של פוליטיקה חלופית התקיים שם, משום שבשלבם הראשונים של מיסודו הפוליטי והכלכלי של היישוב הייתה השתתפות פעילה ותמיכה נרחבת של התושבים שהתגוררו בתקופה זו בארץ-ישראל.⁴² מכאן שתפיסת המייסדים הובילה ל"עזרה-עצמית" של הציבור.

ג. כשלון המודל הכעין (קוואזי)-סוציאליסטי: בשנות ה-70 היה ברור לציבור כי אותם מוסדות, כעת תחת שליטה ממשלתית פורמלית, אינם מספקים שירותים כראוי. יותר מכך, הכישלון היה גדול דווקא משום שהמעורבות הממשלתית בכלכלה (ובאספקת השירותים החברתיים בכלל), הייתה עמוקה והדוקה בהשוואה לכל מדינה דמוקרטית אחרת. עדות חותכת לכך היא העובדה שהוצאות הממשלה בשנת 1980 - תחילת העשור שבו החלה התופעה - עמדו על 76% יחסית לתוצר הגולמי, לעומת אירלנד ושבדיה, שפיגרו הרבה אחרי ישראל והיו במקום השני והשלישי אחריה (51%-41% בהתאמה) (I.M.F. Yearbook, 1983). ההוצאות הגבוהות של הממשלה (וכן המיסוי) עוררו ציפיות גבוהות בקרב אזרחי ישראל לקבל שירות נרחב מהמשרדים הממשלתיים - הן מבחינת הכמות והן מבחינת האיכות - דבר אשר לא קרה בפועל. ירידת קרנה המתמשכת של המערכת הכעין הסוציאליסטית הובילה את הציבור בישראל לחפש פתרונות לא-ממשלתיים, וזאת למרות הניסיונות לשמור על בלעדיות השירות של המערכת הקיימת.⁴³

ישנה שאלה בדבר עיתוי ההתעוררות של הפוליטיקה החלופית: מדוע תפסה תופעה זו תאוצה רבה כל כך דווקא בשנות ה-80 ולא קודם לכן? יש לכך כמה סיבות:

א. לשם קיום מערכות של פוליטיקה חלופית, נדרשת האוכלוסייה להיות משכילה דיה כדי להקים את המערכות הללו ולהפעילן.⁴⁴ יתר על כן, ייתכן שדרושה השכלה

מסוימת כדי לבקר את תפקודן הלכטי של הרשויות הממסדיות. בשנות ה-80, עלה מספר האזרחים בעלי ההשכלה הגבוהה, יחסית לשנים קודמות.

ב. בכדי להקים ולקיים מערכות חלופיות של שירותים, צריך שיהיה לציבור די ממון לשם כך. בסוף שנות ה-70, התבסס והתרחב מעמד הביניים בישראל.⁴⁵

ג. כל עוד היה השלטון בידי מפלגת העבודה, הייתה לציבור תקווה מועטה כי המערכת תשתנה מעצמה ומתוכה. יחד עם זאת, היו שקיוו כי עליית הליכוד לשלטון תגרום מפנה של ממש בשידוד המערכות הממסדיות. לתקווה זו היו סימוכין לכאורה, שהרי הליכוד הכריז על כך במצע הכלכלי-חברתי-ליברלי שלו. אבל בשנים שלאחר עליית הליכוד לשלטון (1977) הידרדר מצבה הכלכלי של המדינה, וההנהגה החדשה לא הראתה כל כוונה רצינית לתקן את המערכת הקיימת. בתחילת שנות ה-80, גרמה האכזבה מהמצב הקיים לציבור "לקחת את העניינים לידיים" ולנקוט יוזמות פרטיות.

ד. הישראלים נוהגים לעקוב אחר הנעשה מעבר לים, ובייחוד אחר הקורה בארצות-הברית (Lehman-Wilzig, 1982: 8). אין כל ספק, כי מהפכת ה"ילסה-פייר" של רייגן ותכנית ההפרטה של תאצ'ר הותירו את רישומן על הציבור הישראלי באמצעות יצירת הצדקה אידיאולוגית בינלאומית (בדומה מאוד לפילוסופיה הכלכלית המוצהרת של הליכוד) למהפכת הפוליטיקה החלופית.

ה. החל משנות ה-70 התעצמה תופעת המחאה הציבורית (פנתרים שחורים, זוגות צעירים, מוטי אשכנזי), ועל-פי הממוצע השנתי, הייתה הפגנה בכל יום (ליהמן-ווילציג, 1992: 14; 57). אולם, מומחים במדע המדינה טוענים כי מספרן הרב של הפגנות אינו ערובה או סימן להשגתן של מטרות המחאה (ליהמן-ווילציג, 1989). הציבור המיר אפוא פעולה חוץ-פרלמנטרית אחת (מחאה) בשנייה (מערכות חלופיות) בחיפוש הדרך האפקטיבית ביותר לקבל את המגיע לו מבחינתו הוא.

ו. השפעת אמצעי התקשורת על התפשטות התופעה של הפוליטיקה החלופית בשנות ה-80: עד מלחמת יום הכיפורים, הייתה העיתונות הישראלית חסכנית בדיווחיה על תופעות חברתיות הנוגדות את הנורמה הממסדית הרצויה בחברה הישראלית. בעקבות המחדל של אוקטובר 1973, התפתחה בעיתונות הישראלית גישה ביקורתית שחקרה את הממסד ואת פעולתו ודירבנה את העיתונאים לחפש עניינים חריגים בחברה הישראלית ולהתמקד בהם. הדיווחים הללו הזינו את תושבי ישראל ובעקיפין, עודדו גם לימוד של המערכות החלופיות והעתקתן ושכלולן במקומות שונים בארץ. במלים אחרות, אמצעי התקשורת בארץ, בגלגולם החדש והתוקפני, סייעו להפיכת התופעה בכללותה לנורמה מקובלת, ולכל הפחות האיצו את התפשטותן של המערכות החלופיות.

כפי שציינו, המחקר הזה הוא מהמחקרים הראשונים בתחום הזה. אנו מקווים כי בעתיד ירבו המחקרים על הפעילות החוץ-פרלמנטרית.⁴⁴ יש לזכור כי תופעות שיש לחן משמעות פוליטית אינן רק הללו המצהירות על כך בגלוי. לעתים קרובות, השפעות הפוליטיקה החלופית על המדיניות הציבורית היא רבה יותר מאשר פעילויות פוליטיות קונבנציונליות ושכיחות יותר כהצבעה או מחאה - והראיה, רפורמות ושינויי מדיניות מרחיקי לכת שנעשו על ידי השלטונות בארץ מאז סוף שנות ה-80 בעקבות הפעילויות של הפוליטיקה החלופית וכתגובה עליהן.

הערות

1. ליהמן-ווילציג, 1992 היא גרסה מעודכנת של הספר.
2. ראה למשל:
3. ראה וילברפרב, 1984: 319-322.
4. ראה לדוגמה: רובינשטיין, 1992: 2; טל, 1991: א'1.
5. יתר על כן, כל עוד היה למפלגות מעמד איתן בחברה, לא התקיימו כלל רשתות טלוויזיה. כשהחל כרסום במעמדן והצטמצם היקף תפקודן בסוף שנות השישים, חלה פריצה בתחום זה, שתחילתה בכינון רשת טלוויזיה ממלכתית ב-1968, ובחמשך, רשתות טלוויזיה בכבלים (גולדברג, 1992: 130).
6. סקר, שבוצע על ידי חברת טלסקר, גילה כי אחוז ההאזנה הממוצע לכל אחת מהתחנות הללו ב-1990 עמד על 6%.
7. ראיון של שמואל ליהמן-ווילציג עם הי"ל מאיר שיטרית, 15 במאי 1987.
8. לדוגמה, משנת 1977 עד לשנת 1984, קוצץ תקציבו של משרד החינוך ב-24.4%, וזאת במונחים ריאליים (66-67: 1987: Sharkansky). בשנים 1986-1980 צומצמו בחינוך היסודי שעות לימוד בשיעור 28.5%, שהם 200,000 שעות! (בר סימן-טוב, תשמ"ט: 9).
9. רזיק, 1992: 18-19.
10. מגדלר, 1992: ב'1.
11. רזיק ופלדמן, 1992: 63-62.
12. בן-נחום, 1993: 4.
13. ראה: מילנר, 1990: 44, 22; אנטלר, 1992: 7.
14. לפי הערכתו של גולדברג, הקטנת התקציבים הממשלתיים, העלייה בתוחלת החיים והעיסוק

המוגבר ברפואה מונעת, הם שגרמו לקופת החולים של החסותרות לשקוע במשבר פיננסי צמוק (גולדברג, 1992: 145).

15. ראה מסקנות ועדת החקירה הממלכתית לבדיקת תפקודה ויעילותה של מערכת הבריאות בישראל, 1990. זאת ועוד: העיתונות דיווחה על דוגמאות רבות כאלו במהלך סוף שנות ה-80 ותחילת שנות ה-90. שלוש דוגמאות שפורסמו לאחרונה: ארידור, 1992: א'7; מגן, 1992: 3; פרופסור בר-טל, 1991: א'7.
16. ראה למשל: Siegel-Izkovitch, 1990: 9.
17. ראה כתבה בנושא: ארידור, 1990: א'5.
18. להוכחת הטענה ראה: Lehman-Wilzig and Goldberg, 1983: 495.
19. ראה: שחר, 1992: א'8.
20. ראה: שחר, 1991: א'5.
21. ראה: שחר, 1992: א'6.
22. ראה: קניפל, 1992: ג'2.
23. יתר על כן, אפשר לטעון כי השינוי במדיניות הכלכלית של הממשלה הונהג גם משום שהציבור לא השקיע במניות בסוף שנות ה-80, וזאת לאחר מפולת המניות בשנים 1982-1983.
24. ראה: כסלו, 1991: ב'1.
25. ראה: גם בחסותרות... 1991: ג'3.
26. ראה: שבת, 1991: 29-33; ביאר, 1992: ג'2; ביאר, 1993: ב'2.
27. ראה: ריינפלד, 1991: א'7.
28. ראה: אלוש, 1992: 56.
29. ראה: גולן, 1993: ב'1.
30. ראה: מרגלית, 1991: 30-31.
31. לדיון בכישלונה היחסי של המחאה בישראל בהשגת מטרותיה ראה: ליהמן-ווילציג, 1989: 111-125. במלים אחרות, לחץ הציבור אינו תמיד בפעילות אקטיבית אלא גם באי-עשייה מכוונת.
32. שתי דוגמאות להמחשת העניין: באמצע שנות ה-80, הייתה הערכה כי כ-25% מבתי האב היו מחוברים ל"תחנות" טלוויזיה פירטיות בכבלים; נמצא כי בכשליש מבתי האב בישראל ניתנו בשנת 1991 שיעורים פרטיים לאחד מבני הבית (דיעות אחרונות, 1992: 14.1).
33. המדגם כלל יהודים בלבד המתגוררים בתחומי חקו חירוק, אך לא כלל קיבוצים ומושבים.
34. שתי הפעולות קשורות ביניהן באופן ישיר. אם מחאה ישירה אינה משיגה את מטרותיה המוצהרות, אפשר להניח שהציבור הישראלי יפסע עוד צעד קדימה ויבצע פעולה של פוליטיקה חלופית. במובן זה, השימוש בפוליטיקה חלופית בא לאחר פעולות מחאה חישירות אשר הוכיחו

40. התופעה שאנו דנים בה. לדוגמה, אין ספק שכשלוך המדיניות הכלכלית של ממשלת ישראל עד 1984 חיוק את ידי הטכנוקראטים-האקדמאים במשרדי הממשלה אשר דגלו במדיניות של משק חופשי. כלכלנים אלה יכלו ליישם מדיניות זו, לפחות בחלקה, לקראת סוף העשור.
- ראה לדוגמה: אחרוני, 1991: 53.
41. ראה לדוגמה: יש, 1987: 33-36.
42. יש לציין, כי ייתכנו עוד גורמים לתופעת הפוליטיקה החלופית בישראל בכללותה. שפרינצק טוען כי השלטונות עצמם מהווים מודל חיקוי למה שהוא מכנה "אי-לגליזם" (שפרינצק, 1986).
43. להערכתנו, ייתכן שתופעת האי-לגליזם, שלוותה בשחיתות ממוסדת נרחבת ב"חלונות הגבוהים", במהלך שנות ה-70 וה-80, השפיעה על "החזקה העצמית" של אזרחי ישראל שהשתמשו בפעילויות של הפוליטיקה החלופית. דנט מציעה גורם נוסף: השימוש הנרחב והמקובל ב"פרוטקציה" בישראל, קרי, עקיפת צינורות ביורוקרטיה רשמיים על מנת להשיג דבר מה מהמערכת (Danet, 1988). המרחק אינו רב (לפחות מבחינת התפיסה) מעקיפה ומהתעלמות מפרוצדורות ביורוקרטיות ממוסדות לעקיפה ולהתעלמות מכל המערכת הביורוקרטית הממשלתית ומערכת השירות כולה.
44. נתונים השוואתיים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מורים כי ב-1961 היו 36,012 אקדמאים בישראל; ב-1974 מספרם עלה ל-96,788 וב-1984 דווח על 205,658 אקדמאים. יש כמובן להתחשב בריבוי היחסי של האוכלוסייה בישראל בתקופות המתוארות (סקר אקדמאים ובעלי השכלה על תיכונית, 1984: 65).
45. אחוז השינוי הריאלי בהכנסה החדשית הממוצעת ב-1980 עמד על 46.1 שקלים לעומת תקופות קודמות (שנתון סטטיסטי לישראל, 1985: לוח י"א/1).
46. למיטב ידיעתנו, המאמר היחיד שפורסם בנושא זה הוא של בן-יהודה (Ben-Yehuda, 1989).

- את אי-יעילותן. מה שאנו מוצאים כאן הוא העשרת הרפרטואר הפוליטי של האזרח הישראלי הכולל: השתתפות בבחירות, פעילות מחאה ופוליטיקה חלופית - ובכולן אחוז גבוה של השתתפות.
35. השאלה בסקר זה שנתה בקודיה אחת: הוצאנו את אחת הדוגמאות שחוצה בפני הנשאלים בסקר הקודם (1981), הדוגמה של "שביתה כלכלית", שייתכן שלא הובנה כחלכה כסוג של פעילות מחאה (הכוונה הייתה לשביתה כללית-פוליטית על רקע כלכלי, ולא שביתה רגילה להעלאת שכר, וכדומה). ייתכן שאי-ההבנה השפיעה על הממצאים בתקופה הזאת, הוצאות בסקר הנוכחי (גם ללא דוגמה זו) גבוהות יותר! (לנוסח השאלה המדויק, ראה נספח 1).
36. למעשה, הדבר נכון גם כאשר להשתתפות בפעילות חוץ-פרלמנטרית, קרי, מחאה. לא נמצא כל משתנה סוציו-דמוגרפי המאפיין את אלה אשר דיווחו על השתתפות בפעולת מחאה.
37. יוצא מן הכלל היה משתנה ההצבעה בבחירות לכנסת ה-12 אשר נמצא קשור לנושא אחד בלבד במחקרנו: התחברות טלוויזיה בכבלים שכונתית. רק 15% מהמצביעים למפלגות הדתיות - מספר שאיננו מפתיע - התחברו לתחנה הזאת, לעומת 38% מהמצביעים למפלגות הימין ו-27% מהמצביעים למפלגות השמאל.
38. יש לציין כי הנשאלים התבקשו בסיום השאלון להגדיר עצמם מבחינה דתית: כ-10% הצהירו על עצמם כדתיים, וכפופי, למעלה משלושה רבעים (76.6%) מתוכם התנגדו לטקס שלא באמצעות רב אורתודוקסי. לעומתם, כמחצית מהמשיבים הצהירו על עצמם כחילוניים ומתוכם 86.0% חייבו טקס כזה. כלומר, יש קשר בין אמונה דתית של המשיב לבין קטגוריית התשובה הנבחרת.
39. אין אנו מסכימים לגמרי עם הערכתו הנורמטיבית של שפרינצק בנוגע לפעילויות הללו. בעד שהוא רואה אותן באור שלילי, אנו, במידת מה, אמביוולנטיים ביחסינו כלפיהן. אנו מסכימים כי עבירה על החוק, כתופעה נרחבת, היא בעיה רצינית, אך לטענתנו יש לבחון את התופעות משתי נקודות מוצא נוספות: הראשונה, הסיבה לפעילויות הללו היא לגיטימית-פונקציונלית בבסיסה; הממשל אינו מספק את השירות הנדרש על ידי האזרחים או, לחילופין, מספק שירות לקוי. לדוגמה, מקרה הטלוויזיה בכבלים. מפלגת השלטון הצהירה או כי היא תאפשר את הקמתן של תחנות טלוויזיה נוספות, אך בימים החם היא לא מימשה את ההצהרה הזאת. שנית, פעילויות הפוליטיקה החלופית גורמות לשינויים חיוביים בדרך כלל. כפי שצוין קודם לכן, במרבית המקרים בוצעו רפורמות מרחיקות לכת על ידי הממסד, שהפחיתו במידה ניכרת את פעילויות הפוליטיקה החלופית. לדוגמה, תחנות הטלוויזיה הפירטיות הפסיקו את שידוריהן כאשר הוקמה תחנת טלוויזיה בכבלים חוקית. אין אנו באים להצדיק את הפעילויות הבלתי חוקיות של הפוליטיקה החלופית, אך אי-אפשר להתעלם מהעובדה שתוצאותיהן היו חיוביות בסופו של דבר. עם זאת, אין אנו מתיימרים לטעון כי השינויים והרפורמות שבוצעו הם כולם תוצאה בלעדית של

מקורות

מנדלר, נילי. "במקום להחזיר בתשובה". *הארץ*, 24.6.1992, ע' ב'1.
 מרגלית, אמיר. "כך מסתובבת הרולטה". *העיר*, 19.2.1993, עמ' 30-31.
 סקר אקדמאים ובעלי השכלה על תיכונות - 1984, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, מספר 795, תשמ"ח.
 קניפל, אשר. "פרופי בר-טל נידון לשנה מאסר בפועל". *הארץ*, 8.10.1991, ע' א7.
 קניפל, אשר. "השוק האפור - על מה דרעשו". *הארץ*, 2.9.1992, ע' ג2.
 רובינשטיין, דני. "שירותי ביטחון פרטיים". *הארץ*, 11.2.1992, ע' ב'2.
 רוניק, רן. "כיתה א' שלנו היא הכי טובה בעיר". *העיר*, 21.2.1992, עמ' 18-19.
 רוניק, רן ופלדמן, בתיה. "רשת החינוך העצמאית". *העיר*, 14.8.1992, עמ' 18-19.
 ריינפלד, משה. "בירושלים נפתח קו מיניבוס מתחרה לאגד". *הארץ*, 1.8.1991, ע' א1.
 שבת, ראובן. "שוק שחור במגזר החקלאי". *משוכ, גיליון 42*, (יולי 1991), עמ' 29-33.
 שנתון סטטיסטי לישראל - 1985, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, תשמ"ח.
 שנתון סטטיסטי לישראל - 1989, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים, תשמ"ח.
 שפרינצק, אהוד. *איש הישר בעיניו: אי-לגלים בחברה הישראלית*. תל-אביב, ספרית פועלים, 1986.
 Almond, G. A. "A Functional Approach to Comparative Politics", in *Approaches to the Study of Politics*, B. Susser (ed.), New York: Macmillan, 1992, pp. 209-270.
 Ben-Yehuda, N. "The Social Meaning of Alternative Systems: Some Exploratory Notes", in *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, B. Kimmerling (ed.), Albany, N.Y.: SUNY Press, 1989, pp. 152-164.
 Culbertson, William, C. *Vigilantism: Political History of Private Power in America*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1990.
 Nicholas, Elliott, "The Growth of Privatized Policing," *The Freeman*, February 1991, pp. 61-63.
 Danet, Brenda. *Pulling Strings: Biculturalism in Israeli Bureaucracy*. Albany, N.Y.: SUNY Press, 1988.
 Elazar, Daniel. "The Kehilla: From Its Beginnings to the End of the Modern Epoch", in *Comparative Jewish Politics: Public Life in Israel and the Diaspora*. S. Lehman-Wilzig & B. Susser (eds.), Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 1981, pp. 23-63.
 I.M.F. *Yearbook 1983*. Washington, D.C.: International Monetary Fund.
 Lehman-Wilzig, Sam. "Isramerica", *The Israel Economist*, January 1982, p. 8.

אהרוני, יאיר. *הכלכלה המלוטנת בישראל*. ירושלים, מכון אשכול - עם עובד, 1991.
 אילן, שחר. "אגווי: יותר מ-50 תריות מוכרות בשך חזיר מחוץ לתל-אביב". *הארץ*, 31.7.1992, ע' א6.
 אילן, שחר. "מענה יהיה אפשרי: קבורה בארון, בכד או לצלילי מוסיקה". *הארץ*, 19.2.1992, ע' א8.
 אילן, שחר. "משרד הפנים מסרב להכיר בנישואי עולה וגירות שנערכו בקונסוליה זרה בארץ". *הארץ*, 19.2.1992, ע' א8.
 אלוש, צבי. "צדק אפור". *דיעות אחרונות*, 16.2.1992, מוסף "ממון", ע' 56.
 אנטלר, רונית. "תואר לכל פועל". *דיעות אחרונות*, 4.8.1992, מוסף "ממון", ע' 7.
 ארידור, עדנה. "לא תאושר פתיחת בית חולים פרטי בחיפה". *הארץ*, 1.3.1990, ע' א5.
 ארידור, עדנה. "הנחה מחלקה בביח קפלן חשוד בגביית כסף מחולים". *הארץ*, 11.2.1992, ע' א7.
 ביאור, חיים. "הביצה והתרנגולת - במחנת". *הארץ*, 6.9.1992, ע' ג2.
 ביאור, חיים. "שביל קליפות הביצים". *הארץ*, 12.5.1993, ע' ב'2.
 בן-נחום, ארנון. "עצמאיות יותר, מגוונות יותר". *הארץ*, 11.5.1993, ע' ב'4.
 בר סימן-טוב, רונית. "תכנית לימודים נוספת במימון החורים: סקר ראשוני". ירושלים, מכון הנרייטה סאלד, תשמ"ט.
 גולדברג, גיורא. *המפלגות בישראל: ממפלגות-המון למפלגות אלקטורליות*. תל-אביב, רמות, 1992.
 גולן, אבירמה. "תינוקות מחיל, כחוק". *הארץ*, 23.3.1993, ע' ב'1.
 גולן, אבירמה. "גם בהסתדרות נפלה שלהבת: חברות לכוח אדם מקעקעות את קדושת ההסכם הקיבוצי בקופת חולים". *הארץ*, 22.5.1991, ע' ג3.
 זילברברג, בן-ציון. "אומדני הכלכלה השחורה בישראל ובחיל". *רבעון לכלכלה*, אוקטובר 1984, עמ' 319-322.
 טל, ירח. "אברכים בשטחים יקבלו נשק וישרתו במסגרות משמר אזרחי". *הארץ*, 18.6.1991, ע' א1.
 יש, יעל. *קבוצות אינטרס בישראל*. ירושלים, מכון אשכול - עם עובד, 1987.
 כסלו, רן. "יחיד התנ"י בשכם וביפ"ה". *הארץ*, 15.10.1991, ע' ב'1.
 לחמן-ווילציג, שמואל. *מחאה ציבורית בישראל, 1992-1999*. רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, 1992.
 ליהמן-ווילציג, שמואל. "מחאה ציבורית בישראל: האם היא מצליחה? מדינה, ממשל ויחסי בינלאומיים", 31, 1989, עמ' 111-125.
 מגן, חדיס. "בעלה של המנותחת הגיש תלונה במסגרת נד פרופסור דן מיכאלי". *העיר*, 4.2.1992, ע' 13.
 מילנר, איריס. "דחויים". *הארץ*, 30.3.1990, מוסף "השבוע", עמ' 22 ו-47.

נספח 1:

ממצאי השאלון בנושא השימוש במערכות חלופיות
בישראל והעמדות כלפיהן
(באחוזים)

שאלה 1: האם בשלב כלשהו בחיך השתתפת בפעולת מחאה ציבורית כנגד הממסד (הפגנות רחוב, כנסי מחאה, פלישות למשרדים, הפרעות תנועה ברחוב וכדו'). אם כן, כמה פעמים?

9.9	א. פעם אחת
10.2	ב. פעמיים עד שלוש פעמים
4.1	ג. ארבע עד חמש פעמים
4.4	ד. שש פעמים ויותר
65.3	ה. לא השתתפתי
6.0	ו. לא זוכר/לא יודע
100.0	סה"כ (N=997)

שאלה 2: האם בעשר השנים האחרונות בבית הספר שבו למדו ילדיך, שילמת מכיסך עבור שיעורי השלמה או חיזוק שניתנו בעבר במסגרת הלימודים הרגילה?

9.7	א. כן, הרבה מאוד
11.4	ב. הרבה
14.2	ג. במידה מסוימת
5.4	ד. מעט
14.8	ה. מעט מאוד או כלל לא
44.5	ו. לא היו לי ילדים בגיל זה
100.0	סה"כ (N=952)

Lehman-Wilzig, Sam. *Stiff-Necked People, Bottle-Necked System: The Evolution and Roots of Israeli Public Protest, 1949-1986*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.

Lehman-Wilzig, S. & Goldberg, G. "Religious Protest and Police Reaction in a Theocracy: Israel 1950-1979", *Journal of Church and State*, vol. 25, 3 (1983), pp. 491-503.

Sharkansky, Ira. *The Political Economy of Israel*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1987.

Siegel-Itzkovitch, Judy. "New Private Facility Opens in Haifa", *Jerusalem Post*, March 10, 1990, p. 9.

Weisburd, David. *Jewish Settler Violence: Deviance as Social Reaction*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1989.

Wolfsfeld, G. *The Politics of Provocation: Participation and Protest in Israel*. Albany, N.Y.: SUNY Press, 1988.

שאלה 6: לאחרונה יש מקרים שישראלים הגרים מעבר לקו הירוק נערכים להגנה עצמית קולקטיבית נגד הערבים בטענה שצה"ל אינו מגן עליהם מספיק. מהי עמדתך כלפי תופעה זו?

14.8	מתנגד בהחלט	א.
23.9	מתנגד	ב.
16.7	אדיש/אין דעה	ג.
28.9	מסכים	ד.
<u>15.7</u>	מסכים בהחלט	ה.
100.0	סה"כ (N=975)	

שאלה 7: באיזו מידה העלמת מסים פסולה או לא פסולה, לדעתך מבחינה מוסרית?

51.5	פסולה בכל מקרה	א.
24.0	בדרך כלל פסולה	ב.
17.3	תלוי בנסיבות	ג.
4.8	בדרך כלל לא פסולה	ד.
<u>4.3</u>	כלל לא פסולה	ה.
100.0	סה"כ (N=980)	

שאלה 8: וקנייה ומכירה של מטבע זר בשוק?

27.3	פסולות בכל מקרה	א.
21.9	בדרך כלל פסולות	ב.
25.7	תלוי בנסיבות	ג.
13.8	בדרך כלל לא פסולות	ד.
<u>11.3</u>	כלל לא פסולות	ה.
100.0	סה"כ (N=976)	

שאלה 3: האם בעשר השנים האחרונות מנית לטיפול רפואי פרטי עבורך ו/או עבור בני משפחתך?

30.3	אין פעם	א.
14.5	פעם עד פעמיים	ב.
20.5	מספר פעמים	ג.
9.3	מספר רב של פעמים	ד.
<u>25.5</u>	לא נזקקתי/לא היו לי בעיות רציניות	ה.
100.0	סה"כ (N=981)	

שאלה 4: האם הייתם מנויים על רשת טלוויזיה כבלים שכונתית לפני שהטלוויזיה בכבלים החוקית החלה לפעול?

29.3	כן	א.
67.2	לא	ב.
<u>3.6</u>	לא משיב	ג.
100.0	סה"כ (N=984)	

שאלה 5: חשוב על מצב שבו חולה לב זקוק לניתוח לב פתוח אולם התור לניתוחים כאלה ארוך. במקרה כזה, האם זה בסדר או לא בסדר, לדעתך, להתקשר לרופא מנתר בבית החולים הציבורי, ולשלם לו כדי שהוא ינתח אותו מחוץ לתור בתוך בית החולים הציבורי?

27.6	בסדר	א.
	לא בסדר אלא אם כן מצבו של החולה קשה, או שאינו מקבל טיפול הולם במערכת הרפואה הציבורית	ב.
39.4	לא בסדר בכל מקרה	ג.
<u>33.0</u>		
100.0	סה"כ (N=977)	

שאלה 9: מהי עמדתך לגבי עריכת נישואין שלא באמצעות רב אורתודוקסי, כמו למשל נישואין אזרחיים, חוזה נישואין, קידושין על ידי רב קונסרבטיבי או רפורמי וכדו'?

48.9	א. בעד בכל מקרה שבני הזוג רוצים בכך
20.6	ב. רק במקרים שהרבנות מסרבת להעמיד חופה
<u>30.6</u>	ג. נגד בכל מקרה
100.0	סה"כ (N=968)

שאלה 10: להלן רשימה של פעולות שאנשים יכולים לעשות כדי לשנות מדיניות הממשלה. לאיזו מהן יש את הסיכוי הטוב ביותר, לדעתך, לגרום לשינוי במדיניות הממשלה (ציון רק אחת)?

30.7	א. הפגנה ללא אלימות נגד הממשלה או הכנסת
5.6	ב. הפגנה אלימה נגד הממשלה או הכנסת
21.6	ג. הקמת מפלגה שתטפל בנושאים ה"בוערים"
32.4	הקמת קבוצת לחץ שתלחץ על השלטונות
<u>9.7</u>	הקמת מערכת מקבילה חלופית למערכת הציבורית
100.0	סה"כ (N=954)

שאלה 11: דיברנו קודם על שירותים שבאים במקביל או במקום השירותים הציבוריים: רפואה שחורה, חינוך אפור, כלכלה שחורה, תקשורת פירטית וכו'. באיזו מידה, לדעתך, הם משפיעים על השלטונות לבצע רפורמות במערכות אלו?

4.4	א. השלטונות דווקא מתעקשים לא לבצע שינויים בעקבות תופעות אלו
38.1	ב. השלטונות אדישים לתופעות אלו, אין להן כל השפעה
30.9	ג. השלטונות נוטים לבצע תיקונים קלים בעקבות תופעות אלו
15.3	ד. תופעות אלו ממריצות את השלטונות לבצע שינויים משמעותיים במערכות אלו
4.5	ה. תופעות אלו ממריצות את השלטונות לבצע רפורמות שיטתיות
<u>6.9</u>	ו. מרחיקות לכת
	ז. לא יודע/לא משיב
100.0	סה"כ (N=904)